

Tamási Katalin

1985-ben születtem Debrecenben. A miskolci Földes Ferenc Gimnáziumban érettségiztem az Arany János Tehetséggondozó Program tagozatán 2005-ben. Azóta az Eötvös Loránd Tudományegyetem filozófia és angol szakos hallgatója, valamint az Eötvös Collegium bentlakó tagja vagyok. Tanulmányaimat egy évvel később az elméleti nyelvészettel is kiegészítettem. A 2008/2009-es tanévet Erasmus-ösztöndíjjal a norvégiai Tromsøben töltöttem, illetve szándékozom tölteni, nyelvészeti ismereteim további bővítése céljából. Szakmai érdeklődésem középpontjában a figyelemzavar és az autizmus nyelvfejlődésre gyakorolt hatása, illetve a fejleszthetőség kérdése áll. Az itt közölt tanulmány Faragó-Szabó István témavezetésével elkészített első szigorlati dolgozatom némileg átfírt változata.

Tamási Katalin

Locke ember-kritériuma

És annyira messze állunk attól, hogy biztosan tudjuk, mi az ember, habár meglehet, hogy roppant tudatlanságnak fogják ítélni, hogy ez ügyben kételyt támasztok.¹

I. Bevezetés

A korai modernizmusban filozófusok és nem-filozófusok egyaránt komoly figyelmet szenteltek az emberi mivolt meghatározásának problémakörére.² A legkülönbözőbb protestáns tanok fokozatos térhódításával és legfőképpen a földrajzi felfedezésekkel együttjáró társadalmi-kulturális (újra)felfedezésekkel oly mértékben szaporodtak az európai társadalmakban fellépő anomáliák, hogy többé már nem volt lehetséges a szőnyeg alá söpörni az európai gondolkodás számára felfoghatatlanul különböző, kereszténységet hírből sem ismerő népcsoportok jogi, etikai, kulturális stb. normáit. Ráadásul a XIV. és XVII. század közötti Európában az értelmi szempontból deviáns egyének institucionalizálási, illetőleg kirekesztési kísérletei szintén egy független és egységes kritériumrendszer létrehozását sürgették.³

Következésképpen égetően szükségessé vált a szemlélet újraalapozása, az anomáliák rendszerbe illesztése. Miután a földrajzi felfedezéseket követően – egy meglehetősen bonyolult processzus eredményeképpen bekövetkezett emberré nyilvánításuk után – még mindig választ kellett adni azokra a kérdésekre, hogy milyen státusz illeti meg a „barbárnak” tekintett népcsoportok tagjait. Nem kevésbé volt kérdéses, hogy ember mivoltukat illetően milyen besorolás illeti meg azokat, akik európai kultúrában ugyan, de kisebbséget alkotnak akár vallásukat, akár tágabb értelemben vett világnézetüket tekintve, illetőleg az „okfejtő okoskodás” [reasoning] képességével a közkeletű felfogás szerint nem élő örülteket és (modern szóhasználattal) értelmi fogyatékosokat.

Másfelől közelítve a problémához, a következő kérdések fogalmazódtak meg: ezek a – kulturális, vallási és/vagy értelmi – normáktól eltérő egyének, népcsoportok a többséghez hasonló jogokat gyakorolhatnak-e, továbbá ugyanarra kötelezhetőek-e, ha pedig nem: hogyan lehetséges igazolni a megítélésbeli, kategoriális különbségeket (ha lehetséges egyáltalán)? Ezen kérdések késztették a gondolkodókat arra, hogy felvessék, mi-

1 Locke 2003, III. 6. 27. 511. o.

2 A dolgozat témáját Dr. Faragó-Szabó István kurzusaiból, illetve inspiráló könyvéből (Faragó-Szabó 2005) merítettem. Ezúton is szeretnék neki köszönetet mondani a felbecsülhetetlen segítségért, amit a dolgozat létrehozásában nyújtott.

3 Foucault 2004 az intézményesítésről: I. 1. 11. o., 18. o., a descartes-i–montaigne-i kirekesztésről: I. 2. 69-73. o.

lyen tulajdonság számíthat az ember esetében esszenciálisnak, valamint hogy milyen megfontolások alapján lehet újfelfogalmazni e kritériumokat.

John Locke főbb filozófiai munkáival alapvetően meghatározta az emberi mivolt-hoz kapcsolódó gondolkodást, évszázadokra kijelölve a lehetséges vitatert. Műveinek filozófiai, politikai, vallási, továbbá neveléseméleti hozadékát nehéz lenne túlbecsülni – a XVIII. századtól kezdve a Locke által képviselt nézetek figyelembevétel nélkül elképzelhetetlen a fent említett területeken érdemleges észrevételeket tenni. Emiatt úgy gondolom, legitim vállalkozás kísérletet tenni arra a korántsem egyszerű feladatra, hogy Locke megfontolásaiból kiindulva milyen problémák, nehézségek merülhetnek fel az emberi mivolt meghatározása során. A dolgozat célja, hogy a határmezsgyén mozgó esetek bemutatásával erről a specifikus szempontról kísérletet tegyünk számot adni, elsősorban a következő művek alapján: *Értekezés az emberi értelemről* (a továbbiakban *Értekezés*), *Értekezés a polgári kormányzatról* (*Polgári kormányzat*), valamint *Gondolatok a nevelésről* (*Nevelés*).

Továbbá: a dolgozatban megpróbálok alapfogalmakat – úgymint empirizmus és innatizmus, névleges és valós lényeg – az ember-kritérium felől megközelítve újraértelmezni. Már itt szeretném leszögezni azonban, hogy a vizsgált művek sokrétűsége miatt nem adható egyértelmű válasz arra, mit tekinthetett Locke az ember lényegi tulajdonságának, ez ugyanis több, egymáshoz gyakran csak lazán kapcsolódó tényező interakciójának ismerete révén válik áttekinthetővé.⁴

II. Az episztemológiai és társadalmi kritérium összefüggése

Locke számára a legnyilvánvalóbb kiindulási pont, amely mentén kirajzolódhat egyfajta megkülönböztetés ember és nem-ember között, az *értelemben* rejlik. Az *Értekezésben* – melynek egyébként már a címéből is sejthető – az ember meghatározásában az értelemnek központi jelentőséget tulajdonít.⁵ Kezdjük vizsgálódásunkat azzal, hogy felfedjük, Locke milyen információkkal szolgál az értelemről magáról. Locke az *Olvasóhoz írott levélben* rögtön leszögezi, hogy az értelem a

4 Saját javaslatomat a harmadik szakaszban fogalmazom meg, mivel úgy gondolom, hogy az episztemológiai-társadalmi és morális-természetes fogalmi párok következő szakaszokban történő bevezetése és értelmezése elengedhetetlenül szükséges hozzá.

5 S ezzel természetesen jól beleilleszkedik a Descartes által közvetített, elsősorban Ficino és Mirandola nevével fémjelzett reneszánsz értelemkultuszba. Ebben – de csakis ebben – a karteziánus hagyomány folytatójának bizonyult. Noha erre a tárgyalat témák összetettsége miatt nem tudok kitérni, itt most csak tényyszerűen szeretném leszögezni: ezt is erőteljes megszorítással kell értenünk, ugyanis Locke az „értelem” fogalmát részben újradefiniálja, mindamellett, hogy a legtöbb ehhez kapcsolódó problémát árnyaltabban kezeli (lásd VII. szakasz).

„lélek legemelkedettebb képességének” tekintendő s mint ilyen, használata a „legnagyobb és legállandóbb gyönyörűséggel” jár.⁶

A szuperlatívuszok mellett azonban már az *Első könyv* lapjain is józanabb felhangokat találunk. Itt tudniillik Locke rámutat arra, hogy az ember megismerési és fel-fogóképessége szükségképpen határolt, így pusztán az ész segítségével, racionális úton nem tárhat fel mindent.⁷ Értelmünk „csupán” a meglévő ideákkal való manipulációk – tárolás, előhívás, összehasonlítás, összetétel, elvonás (absztrakció) – végrehajtására képes.⁸ Ez a meggyőződés viszont korántsem ad elégséges alapot arra, hogy szkeptikus vagy kényelmes ember módjára felhagyjunk értelmünk határainak a kutatásával. Épp ellenkezőleg, egy bizonyos *tudásvágy* kellene sarkalljon minket az intelligibilis szféra minél teljesebb körű megismerésére, s ezáltal emberi szabadságunk kiterjesztésére. Ezt a fajta tudásvágyat – minden vágy legnemesebbjét –, mely egyrészt lehetővé teszi, másrészt kikényszeríti, hogy felülemelkedjünk önmagunkon, Peter A. Schouls „vezérlő érzületnek” [master passion] nevezi.⁹

Locke az egyént, aki fáradtságos *munkával*, időt és energiát nem kímélve maga alkotja meg véleményét és bírálja felül tudását, követendő példaként helyezi a „másoktól koldult vélemények morzsáin”¹⁰ tengődő szerencsétlenek elé. Az, hogy eme koldusokról szóló hasonlat, s ezáltal a munka emberré válásban betöltött fontossága nem csak az értelemre vonatkozhat – azaz nem csak episztemológiai szinten jelentős – megmutatkozik Locke „világi” gondolkodásában is.

Talán kevésbé ismert, hogy Locke egy szegényház [house of correction] felügyelői munkakörét is ellátta, s ebbéli tevékenységében¹¹ következetesen hitt a köztudomásúlag puritán eszmében, nevezetesen a lehetőség szerint minél korábban szokássá tett munka személyiségformáló-nevelő erejében. Ez praktikusán azt jelentette, hogy a szegényházban a kisgyermekeknek és időseknek is ugyanolyan kötelességük volt kivenni a maguk részét a mindennapi teendőkből, mint bárki másnak. Locke a felemelkedés, sőt, egyáltalán a túlélés egyedüli legitim útját a mindennapi rutinná fejlesztett tisztes-

6 Locke 2003, 17. o.

7 Locke 2003, I. 1. 1-7. 31-35. o. Mint minden XVIII. századi filozófiában, a modernizmus felől tekintve Locke rendszerében is bevallottan szükség van némi idealizmusra. A rendszer konzisztenciájának fenntartásához elengedhetetlen bizonyos feltételek elfogadása. William O. Douglas, az Egyesült Államok Alkotmánybíróságának tagja mutatott rá a – modern – állam és egyház *teljes* szétválasztásának lehetetlenségére az alábbi megjegyzéssel: „We are a religious people whose institutions presuppose a supreme being.” (Douglas 1952) A második tagmonddal, nevezetesen azzal, hogy a XVIII. században létrehozott amerikai alkotmányos rend egy lény mindenhatóságába és jóságába vetett hiten alapszik, teljesen egyet tudok érteni, kibővítve az „intézmények” sorát minden Locke-korabeli filozófiával.

8 Locke 2003, II. 2. 2. 124. o. Locke az okfejtő okoskodást és az értelmet egyaránt explicálja az *abstraction* (II. 11. 9-10. 168-169. o.), *composition* (II. 11. 6. 167. o.), illetve *decomposition* (IV. 4. 9. 641. o.) kifejezésekkel.

9 Schouls 1992, 39-40. o.

10 Locke 2003, 17. o.

11 Mason 1991, 273-276. o.

séges munkában látta. Véleménye szerint az ember csakis a saját maga által megtermelt javakból, illetve tevékenyen megszerzett tulajdonból tudja helyesen felmérni az áruk értékét, mely elengedhetetlen feltétele a társadalom hasznos és aktív tagjává válásnak.

Más szempontból közelítve: ha valaki egy koldusnak alamizsnát ad, annak kárát látja nemcsak az egész közösség (hiszen potenciális munkaerőtől esik el), hanem hosszútávon maga az illető koldus is, merthogy nincsen rákényszerítve értelmének és képességeinek *célszerű használatára*, s mint fentebb láttuk, az embernek semmi sem árthat jobban a szellemi és fizikai restségnél. A célszerű használatot azért emelném ki, mert nyilvánvaló módon interpretációra szorul. Az indián őslakosok létmódjának tárgyalásánál (VI. szakasz) látni fogjuk, mennyire a korabeli angol viszonyokhoz igazított többek között a célszerűség fogalma is Locke rendszerében.¹²

Összefoglalva tehát: Locke megítélése szerint valaki nem pusztán attól válik „emberre”, hogy megismerési képességeit a maga számára megfelelően kamatoztatja, hanem, ha értelmével nem is, de legalább fizikai erejével a társadalmi érdekeket igyekszik szolgálni (ne feledjük: elmélettől függetlenül nem határozhatjuk meg a társadalmi érdeket sem).¹³

III. A névleges és valós lényeg megkülönböztetése, a természetes és az erkölcsi ember fogalma

Locke megítélése szerint a *lényeg* kifejezést néhányan hajlamosak több kontextusban, alapvetően eltérő ideákra alkalmazni, így a terminusok keveredésének elkerülése céljából a következőt javasolja: vezessük be egy olyan esszencia fogalmát – a *valós lényegét* –, mely a „dolgok valós belső alkatát”¹⁴ fejezi ki. Mivel a valós lényegekhöz természetüknél fogva nem férhetünk hozzá az érzékszerveink segítségével, így többnyire megismerhetetlenek – kivéve az erkölcsi tételeket, melyekről az erkölcsi ember tárgyalásakor kerül sor (VIII. szakasz).

Ezzel a lényeg (kialakulását tekintve) másodlagos jelentése, a *névleges lényeg* áll szemben: egy elvont idea, amelyet egy általános név jelöl.¹⁵ Ilyesfajta általános nevekkal

12 A *filozófiai rendszer* fogalma természetesen nem létezhet egy légüres térben, nem lehet interpretációtól, adott korszaktól és kontextustól mentes. E dolgozatban nem térek ki Locke filozófiai szisztematikusságára, mivel a kérdés maga is felérne egy értekezéssel. Mindemellett az *Értekezés és a Polgári kormányzat* összevetése kapcsán (elsősorban VI. és IX. szakasz) képet alkothatunk arról, mekkora óvatossággal kell eljárunk a filozófiai rendszer fogalmának értelmezésekor.

13 A munka lényegi szerepéről árulkodik továbbá a munkához kapcsolható kifejezések, hasonlatok burjánzása az értelmi aktusok (általános nevek megalkotása, ideák észlelése-létrehozása-összehasonlítása, gyönyör és fájdalom mint motiváció, emlékezés stb.) leírása során a teljesség igénye nélkül: I. Bev. 6. 34. o., I. 3. 23. 78. o., II. 7. 4. 135. o., II. 10. 7. 161. o., III. 5. 4. 482. o., IV. 12. 3. 726. o.

14 Locke 2003, III. 3. 15. 466. o.

15 Locke 2003, III. 3. 15. 467. o.

jellemzően a tudományos fórumokon zajló diskurzusokban gyökeret vert elvont összetett ideák, nevezetesen a *genusok* és a *speciések* rendelkezhetnek.¹⁶ Kialakításuk sok egyedi dolog szemlélésével és az egyedi különbségek elvonatkoztatásával történik – a hangsúly a szemléleten van; a névleges lényeg meghatározásában érzékszerveink és azokhoz kapcsolható ismereteink játszanak döntő szerepet. Mindebből Locke számára következik, hogy a névleges lényegről szóló tudásunk esetleges, nem árulhat el semmit a világ tőlünk függetlenül fennálló, metafizikai szerkezetéről.

Egy példán keresztül szemléltetve a Locke által meghatározott lényegek közötti markáns különbséget: az arany érzékelhető, mérhető és kísérleteken alapuló tulajdonságai (pl. sárga, meghatározott hőmérsékleten olvad, *aqua regiában* oldható) alapján absztrakcióval egy összetett ideát, másszóval *névleges lényeget* hozunk létre, melyet összefoglaló néven aranynak nevezünk. Ellenben az arany *valós lényege* az, amelytől a test minden fent említett tulajdonsága függ, s mint ilyen, érzékszervek segítségével nem ismerhető meg.¹⁷ A lényeg ilyen módon történő meghatározása alternatívát kínál a kizárólag érzékelhető tulajdonságokat figyelembevevő szemléletmód mellett – azt tükrözi, hogy mindezen tulajdonságok távolról sem fedik le a dolgok valóságos esszenciáját – Locke szükségesnek tartja egy tulajdonságokat meghatározó és összerendező entitás posztulálását.¹⁸

Erre a bevezetőre azért volt szükség, hogy lássuk, milyen keretek között beszélhetünk a továbbiak folyamán lényegről Locke rendszerében; amelyre konkrétan az ember lényegének névleges-valós dimenzióban történő elhelyezése során lesz szükség, miután az ember lényegének megragadása egy – szempontunkból kiemelkedő jelentőséggel bíró – alelete a valóságos lényeg/névleges lényeg elválasztásnak. Fontos tisztában lennünk azzal, hogy Locke a névleges és valós lényegek szempontjából kétféle emberfogalmat különít el. Schouls nyomán¹⁹ az egyértelműség kedvéért ezeket *természetes*-, illetve *erkölcsi ember*nek fogom nevezni [natural man, moral man].²⁰ A *természetes ember* fogalma rokonítható a természettudós objektív obszervációjával megalkotott ember-

16 Az eredetiben Locke külön terminust ajánl mind a genusok, mind a speciések nevei számára [general, sortal name], mely magyarrá csak körülményesen fordítható. A dolgozatban követem Csordás Dávid megoldását, aki egyöntetűen „általános nevekként” hivatkozik rájuk.

17 Locke 2003, III. 6. 2. 494. o.

18 A szubsztancia és a valós lényeg viszonya egyértelmű szöveghely híján tisztázatlan; Locke nem beszél a két fogalom közötti összefüggés mikéntjéről, s mivel nem tartozik szorosan a dolgozat témájához, ezért nem próbálom meg tisztázni a kérdést.

19 Schouls 1992, 57–58. o.

20 Jóllehet az eredetiben a *természetes ember* kifejezés nem fordul elő az eredetiben, úgy gondolom, hogy érdemes ilyen módon is hangsúlyozni a különbséget a két emberfogalom között. Érdemes megjegyezni, hogy a *természetes* [natural] jelző nem keverendő össze az – elsősorban politikai szempontú – természeti állapotban levéssel (mely a mesterkéletlen, szabályozatlan, társadalomelőtti állapotra utal). Episztemológiaiilag a *természetes* tudniillik a *megfigyelhető, mérhető világban létezőt* jelöli, szemben a természetfeletti [supernatural], melyre nem vonatkoztathatók a *természeti* törvények. A terminológia jóllehet, kissé megtévesztő, azonban úgy találtam, hogy mindennek a figyelembevételével a legmegfelelőbb.

képpel: mérhető, jól leírható, megalapozható, konkrét tulajdonságok absztrakciójával jön létre – ily módon a kialakulófélben lévő természettudomány fogalom- és szerszámkészletével tart fenn szoros kapcsolatot. A természettudomány jellemző vizsgálódási területei lehetnek a különböző testrészek konfigurációi, egymáshoz képest számított arányai stb. Észrevehetjük, hogy Locke klasszifikációjában mindezen tulajdonságokból absztrahált – általános névvel jelölt – dolog a *névleges lényeg* alá tartozik, mivel szerinte nem ragadnak meg semmi változatlant, az ember szubsztanciájához tartozót.

Annak alátámasztására, hogy Locke rendszerében a természetes és erkölcsi ember fogalma minden kétséget kizáróan szétválasztható, két szöveghelyet mutatok be:

S bármi más definíciót szokás is emlegetni, az elfogulatlan megfigyelés kétségtelenné teszi, hogy az elménkben lévő idea, melynek jele szánkon az *ember* szó, semmi egyébre nem vonatkozik, *mint egy ilyen és ilyen alakú állatra*; elvégre, úgy gondolom, bizvást állíthatom, hogy az, aki egy olyan alakú és fölépítésű teremtményt látna, amilyen ő maga, a megfigyelő, még akkor is embernek nevezné, ha annak egész életében csak annyi esze volna is, mint egy macskának vagy egy papagájnak; illetve hogy az, aki egy macskát vagy papagájt értekezni, érvelni és filozofálni hallana, semmi esetre sem nevezné vagy gondolná másnak, mint macskának vagy papagájnak; hanem csak annyit mondana, hogy az előbbi egy ostoba, oktalan ember, az utóbbi pedig egy rendkívül értelmes, eszes papagáj.²¹

Ebből az idézetből világos, hogy „melynek jele szánkon az *ember* szó”²², a természetes emberre vonatkozik. Semmilyen értelmi kritériumot nem szükséges számításba venni; itt mindössze azokat a tulajdonságokat vesszük figyelembe, amelyek egy emberről a kellő távolságban levő külső szemlélő által leolvashatók (fizikai jellemzők, jelesül „alak” és „fölépítés”). Ebben az esetben tehát egy nem ember formájú lény semmiképpen sem pályázhat a *természetes* ember címére.²³

Egy más szempontú megközelítést találunk az alábbi szövegben:

Mert ami a szubsztanciákat illeti, amikor az erkölcsről folytatott értekezések során megemlítik őket, akkor a feltételezettnél kevésbé mélyednek el változatos természetük kutatásában; például amikor azt mondjuk, hogy az ember a törvény hatálya alá esik – emberen nem mást, mint egy *testtel bíró, eszes teremtményt* értünk. Hogy ez esetben a teremtmény valós lényege vagy a többi minősége miféle, azt sehogyan sem vesszük figyelembe. S ezért az, hogy vajon egy gyermek vagy egy félkegyelmű fizikai értelemben ember-e, a természettudósok körében annyira vitatható lehet, amennyire csak nekik tet-

21 Locke 2003, II. 27. 8. 366. o.

22 Uo.

23 Lásd még III. 6. 3., 22., 26., 27. 494-512. o.

szik, ez azt, amit *erkölcsi embernek* is hívhatnánk, egyáltalán nem érinti, mert ez egy *testtel bíró, eszes lény* mozdíthatatlan, megváltoztathatatlan ideája. Mert ha találnának olyan majmot vagy más teremtményt, amelyik olyan fokon él *ésszel*, hogy *képes általános jeleket megérteni* és az általános ideák kapcsán következtetéseket levonni, kétségtelen, hogy a törvény hatálya alá esne, és ebben az értelemben ember lenne, alakja bármennyire eltér is azokétól, akik a nevet egyébként viselik.^{24, 25} [Kiemelések tőlem – T. K.]

Ebben a szövegben jól látszik, hogy Locke a két emberfogalmat élesen szembeállítja egymással; a természetes ember fogalmán vitatkozzanak a természettudósok, ahogy jólesik, mindez nem érinti az erkölcsi ember koncepcióját. Jól látható, hogy Locke akár állatnak vagy bármilyen más lénynak hajlandó megajánlani a *morális ember* státuszát, amennyiben 1. testtel bír, tehát – az angyaloktól és Istentől eltérően – nem pusztán mentális létező, 2. értelmes. Ebből következik, hogy az emberi valós lényeghez hozzátartozik a racionalitás.

Mivelhogy a valós lényegyet definíció szerint lehetetlen érzékelni, illetve megfigyelés útján megállapítani, ez a kitétel magyarázatra szorul. A következő szakaszban megmutatom, hogyan egyeztethető össze Locke racionalitásról adott képe mint valós lényeg azzal az erkölcsi követelménnyel, hogy minden embernek meg kell adni az esélyt észhasználatra fejlesztésére. Nem létezhet olyan határvonal, ami után lemondhatunk egy individuumról mint emberről, azaz az emberi státusz erkölcsi alapon senkitől sem vitatható el.

A továbbiakban – Schouls álláspontját elfogadva és némileg kibővítve – amellet fogok érvelni, hogy Locke elméletében az emberi *valós* esszencia létjogosultsága nemcsak levezethető, de – a legkülönbözőbb megfontolásokból – szükségszerű is. A valós esszencia feltételezéséből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az ember Locke számára nem végletekig formálható lény, nevelése csak és kizárólag az emberi természet által meghatározott kereteken belül képzelhető el. Az alábbiakban a *borderline* eseteket szemügyre véve azt vizsgáljuk, a locke-i elméletben mennyire helytálló az emberfogalmak szétválasztása. Mindezzel azt a feltételezést próbálom igazolni, mely szerint minden egyes csoportra illik a morális ember koncepciója, mégha a természeti ember kifejezés nem is mindenképpen.

Az előbb tárgyalt természeti és morális (névleges és valós) kereteket felhasználva megkísérlem újradefiniálni az episztemológiai és társadalmi szempontból tekintett

24 Locke 2003, III. 11. 16. 582-583. o. Erre a passzusra Schouls cikke hívta fel a figyelmem (Schouls 1992, 58. o.).

25 A létezők közül Locke felfogásában egyedül az *emberben* ötvöződik a racionalitás a testi létezéssel – az észhasználat az állatoktól különíti el (vö. 10. o.), a fizikai lét az angyaloktól és Istentől. Ugyanakkor a morális ember fogalma nem feltétlenül vág egybe a természetes emberével: egy értelmes papagáj jellemző példa lehet az előbbire, míg egy „emberformájú” ember az utóbbira.

embert: a *morális* emberi mivoltnak nem feltétele a látható észhasználat, illetve a társadalmi hasznosság előmozdítása. Az emberi esszencia nem feltétlenül nyilvánul meg az érzékszervek előtt, nem figyelhető meg. Ebből látszik, Locke morális emberről alkotott fogalma sokkal inkább egy erkölcsi intuíciót ragad meg arról, az emberi státusz egyetemességéről.²⁶

IV. Megkereszteljük? Az emberré nyilvánítás útvesztői

Locke, mint rendes orvoshoz illik, meg volt győződve arról, hogy a fizikai és szellemi állapotok nem függetlenek egymástól. Nevelélmélettel kapcsolatos levelezéseiben és magában a *Nevelésben* nem véletlenül bocsátkozik hosszas fejtegetésekbe a megfelelő táplálkozás, testápolás, illetve testmozgás elengedhetetlen voltáról a gyermek értelmi képességeinek fejlesztése során.²⁷

Mindemellett kínosan ügyelt arra, hogy kizárólag az egyik alapján ne vonjon le elhamarkodott következtetést a másakra nézve. Megfigyelései szerint ugyanis ép értelmi képességek nem feltétlenül járnak együtt kifogástalan testalkattal és *vice versa*, a tökéletes forma önmagában nem garancia az értelmes viselkedésre. Az *Értékezés IV. könyvében* *Monsieur Menage*-tól idéz egy igen tanulságos történetet arról, milyen nehéz egyértelműen meghúzni az emberről alkotott fogalmaink határait:

Mikor St. Martin apátja megszületett [...] olyan kevésbé volt emberi a termete, hogy inkább szörnyetegre vallott. Egy ideig mérlegelés alá esett, vajon megkeresztelendő-e, avagy sem. *Mindazonáltal megkeresztelték, és ideiglenesen embernek nyilvánították* míg idővel megmutatkozik, minek is bizonyul. A természet annyira visszasán öntötte ki, hogy egész életében Malotru, tudniillik rossz alakú apátnak hívták.²⁸ [Kiemelések tőlem – T. K.]

Az egységes gyakorlat hiánya Locke korában kérdések tömkelegét vetette fel, úgymint: megérdemli-e egy újszülött (illetőleg magzat)²⁹ a keresztelést, ha súlyos testi hibával, fogyatékossgal, esetleg (a korabeli hiedelmek kontextusában) egy valamely állathoz hasonlító alkattal jön a világra? Megengedhető-e a degeneráltság

26 Ez természetesen megoldhatatlan problémák lavináját indítja el. Egyfelől: mivel igazolható az emberi szupremácia, másfelől: hogyan oldható meg praktikusán az, hogy mindenki méltányos és igazságos elbánásban részesüljön (beleértve az értelmes papagájokat is). Az első kérdés a korai modernizmusban fel sem merülhetett, lévén az ember Isten kiválasztott „faja”; a második, az értelmes állatok státuszáról való gondolkodás pedig Locke progresszivitásának tanúja.

27 Csak néhány példát megemlítve: §1., §31., §122.

28 Locke 2003, IV. 6. 26. 510. o.

29 Vö. Locke 2003, III. 3. 14. *foetusa* (465-466 o.)

fokozatairól beszélni? Alkalmazható-e bármilyen egyetemes mérce, mely a „hit-tudósok és az ügyvédek”³⁰ segítségére siet az ilyesfajta határesetekben? S végül, de nem utolsósorban, mi a teendő azokkal, akik nem találatnak megfelelőnek? Legitim-e őket sorsukra hagyni?

Nem meglepő, hogy Locke ezekről a kérdésekről úgy vélekedik, hogy pusztán a csecsemő alakjának ismeretében nem dönthetjük el róla, emberré nyilvánítható-e vagy sem. Az itt megemlített egyedüli elfogadható kritérium az „okfejtő gondolkodás”³¹ képessége, ugyanakkor ez nyilvánvalóan nem állapítható meg minden kétséget kizáróan azonnal a születés után. Locke ehelyütt ellenpéldaként megemlíti azokat az eseteket is, melyben a csecsemő jóllehet fizikailag kifogástalan állapotban van, az évek múltával mégsem adja tanújelét bárminemű racionalitásnak. Egy szemléletes példájában az emberi külsőt a ruhával állítja párba,³² úgy tartja, hogy hasonlóképpen akcidentálisak, az emberi valós lényeggel nincsenek összefüggésben.³³

Locke megállapításaiból az következik, hogy egyetért az idézett passzussal, miszerint minden embercsecsemőben egy *potenciális* embert kell látnunk.³⁴ Úgy gondolja, hogy mindenkinek, függetlenül az érzékelhető tényektől, kötelességünk megadni az esélyt, hogy bebizonyíthassa okfejtő gondolkodására való képességét. Mindazonáltal fenntartja a lehetőségét annak, hogy az illető később – akár önhibájából, akár tőle független okok következtében – cselekedeteiben nem mutat semminemű ésszerűséget. Ez az a pont, amikor Schouls értelmezésében az egyén emberi státusza megsemmisül.³⁵

30 Uo.

31 Uo.

32 Locke 2003, IV. 4. 14. 644. o.

33 Ezzel Locke újabb alkalma talál a *species* és *genus* képviselőinek a támadására, mondván, hogy külön valós lényeg hiányában nincs okunk arra, hogy a „félkegyelműeket” és a „szörnyszülötteket” kinézetük alapján egy külön kategóriába, „az ember és az állat között elhelyezkedő valami”-be soroljuk. vö. Locke 2003, IV. 4. 14-17. 644-648. o.

34 Locke textuálisan nem él az arisztotelészi potencialitás/aktualitás-kerettel; ha használja is, többnyire lejárató szándékkal teszi. Minden jel arra mutat, hogy meghaladott iskolai módszernek tartotta, erről árulkodik az egyszerű ideák definiálhatatlansága mellett érvelő passzus (III. 4. 8-9. 472-473. o.). Továbbá lehetséges, hogy a szóhasználat mellőzésével is csak az innátizmus vádját kívánja elkerülni (jeleül azt az eshetőséget, hogy minden idea „csírája” az elmében lenne). Mindazonáltal úgy gondolom, hogy az emberi képességek [natural faculties] és az érzetek, reflexiók locke-i megkülönböztetésére minden veszély nélkül ráilleszthető az arisztotelészi hagyományos keret, szem előtt tartva Locke világos distinkcióit (vö. az emberi képességekről és ideák eredetéről mondottak Locke 2003, II. 1. 1-5. 107-109. o.) Eszerint a csecsemő is embernek tekinthető, amennyiben időt és energiát áldozunk arra, hogy a veleszületett képességek kibontakozzanak. Ez véleményem szerint kimeríti a potencialitás fogalmát.

35 Schouls 1992, 51-52. o. Locke a személyes azonosság kapcsán beszél az értelem *ideiglenes* megszűnésének a lehetőségéről (Locke 2003, II. 1. 10-19. 111-119. o. és II. 27. 8-24. 366-381. o.) Például az alvás, a részegség vagy egyszerűen másra koncentráls megszakíthatja a tudatosságot, azonban *végleges* megszüntetésről nem találtunk említést az *Értekezés*ben, ezért úgy gondolom, Schouls érvelése nem állja meg a helyét.

Véleményem szerint azonban erre vonatkozóan nem adható meg konkrét időintervallum, elvégre milyen jogon állapíthatjuk meg valakiről, hogy – egy általunk meghatározott ponton túl biztosan – nem méltó az ember névre? Elegendő-e, hogy huzamosabb ideig nem láttuk ennek semmi jelét? Hol az a *pont*, amikor – minden humanisztikus mérlegelést kimerítve – biztonsággal kijelenthető: valakiből teljesen hiányzik a racionalitás? Mi biztosíthatna bennünket afelől, hogy nem fedezünk fel egy olyan módszert vagy gyógymódot, amely segítségével az eddig reménytelennek tűnő esetek is kezelhetőek lesznek? Mindezeket szem előtt tartva úgy gondolom, hogy a Locke előbb kifejtett elképzelésével az az álláspont konzisztens, ha mindenki számára *folyamatosan fenntartjuk* a lehetőséget annak a bizonyítására, hogy méltó az emberi státuszra.

Locke a „félkegyelműek” és „szörnyszülöttek” példájával egy fontos megállapítást kíván alátámasztani, mégpedig azt, hogy a korabeli ember-, vagy általánosabban *species*-fogalom – összetett idea lévén – esetleges és bizonytalan, hiszen olyan osztályozást tesz lehetővé, mely köszönőviszonyban sem lenne a gyermekek valódi (potenciális) képességeivel. Ebből kifolyólag úgy ítéli meg, hogy sem a kizárólag, sem a részben külső szempontokból felépülő elképzelés nem tarthat számat az ember *valós lényegének* a státuszára.

További megfontolandó érv amellet, hogy a névleges/valós lényeg megkülönböztetése az ember fogalmára is alkalmazható, hogy Locke több helyütt is elkülöníti az *embereket* a állatoktól, mégpedig azon az alapon, hogy megtalálható-e bennük a az elvonatkoztatás képessége³⁶. Ez az állítás csakis egy normatív emberfogalomra értelmezhető, hiszen nyilvánvaló, hogy az elvonatkoztatás képességét nem lehetséges minden egyes ember esetében megfigyelés útján kimutatni.

A *Kereszténység ésszerűségében* explicit utalásokat találunk a racionális emberi természet meglétére: egyenesen az „istení természet szikrájaként”³⁷ tesz róla említést, mely „emberré tesz”³⁸ és bármilyen körülmények között megmutatja az utat az Alkotóhoz:

[...] God had, by the light of reason, revealed to all Mankind, who would make use of that Light, that He was Good and Merciful. The same *spark of the divine Nature and Knowledge in Man*, which, *making him a Man*, shewed him the Law he was under, as a

36 Locke 2003, II. 2. 10. 169. o. és IV. 17. 1. 758. o. Locke a második részben, az ész definiálása kapcsán sokkal óvatosabban fogalmaz: "it [reason] stands for a faculty in man, that faculty whereby man *is supposed to be* distinguished from beasts, and wherein it is evident he much surpasses them." [Kiemelés tőlem – T. K.] Schouls a kiemelt részt egy normatív dimenzió megjelenéseként interpretálja, melyet fel is használ a *moral man* fogalmának tárgyalásakor. A szakasz következő fejtegetéseiben is nagyban támaszkodtam a schouls-i gondolatmenetre a racionális emberi természettel kapcsolatban. (Schouls 1992, 42-49. o.)

37 Locke 1695, 133. o.

38 Uo.

Man [...]. He that made use of this Candle of the Lord, so far as to find what was his duty, could not miss to find also the way of reconciliation.³⁹ [Kiemelések tőlem – T. K.]

Ezenkívül elmondható, hogy Locke a *Polgári kormányzatban preszupponálja* az egyetemes racionalitást; már-már az innátizmus bűnébe esik azzal, hogy feltételezi: „a természeti törvény nyilvánvaló és érthető minden eszes teremtmény számára”⁴⁰, hovatovább „íratlan és csakis az emberek elméjében található”⁴¹. Nagyon igyekeznie kell annak, aki megpróbálja Locke-ot kimenteni – a természeti törvény ismerete ugyanis mindenki számára elérhető, következésképpen kultúra- és társadalomfüggetlen kell legyen. De mégis hogyan tehetünk szert ilyesfajta tudásra anélkül, hogy velünk született ideákkal kellene operálnunk? A következő fejezetben egy lehetséges választ vázolok fel.

V. A „szűkölködő és szerencsétlen pórokról”⁴² – az értelem kibontakozásának egyéb akadályai

Ha az előbb felsorakoztatott érvek nyomán elfogadjuk, hogy Locke rendszerében morálisan szükségszerű, hogy minden ember rendelkezessen a racionalitás képességével, néhány feltételnek mindenképpen teljesülnie kell ahhoz, hogy ez a racionalitás meg is valósulhasson. A leggyakoribb nehézség, amellyel az emberiség túlnyomó része kénytelen szembesülni, a nem megfelelő életkörülmények. Azok, akik nem tájékozódhatnak szabadon az őket körülvevő világról, mert „saját nyomorúságos állapotuk rabjai”⁴³, meg vannak fosztva az értelem teljes körű vizsgálatának lehetőségétől is s így módon fokozottan ki vannak téve a téves véleményalkotás veszélyének.

A tét márpedig nem kicsi: azért szükséges minden rendelkezésünkre álló eszközzel értelmünk művelésére s ezáltal az igaz vallás megtalálására törekednünk, mert így biztosíthatjuk lelki üdvösségünket. Locke egy ekkora horderejű döntés felelősségét az individuumra ruházza, mondván: a Teremtő végtelen jósága és bölcsessége folytán mindenki bele kellett ültesse legalább az őhöz vezető út megtalálásának a képességét. Talán helyesebb lenne Isten megtalálásának *vágyáról* beszélni, s ilyenformán gondolhatjuk úgy, hogy a Schouls által bevezetett „vezérlő érzület”, avagy tudásvágy rokonítható vele.

Locke élesen bírálja azon szerzőket, akik megkísérelnek különbséget tenni az elmaradott helyzetben élők között, példának okáért országaik politikai sajátosságaiból

39 Uo. ezenkívül pl.: "God is an Holy, Just, and Rightous God, and Man a Rational Creature." (uo. 112. o.)

40 Locke 1986, XI. §124. 127. o.

41 Uo. §136. 135. o.

42 Locke 2003, IV. 20. 2. 807. o.

43 Locke 2003, IV. 20. 2. 805. o.

kiindulva, azt sugallván, hogy egy ország hivatalos vagy engedélyezett vallása pozitív irányban befolyásolja a tudatlanok túlvilági sorsát.⁴⁴

Locke épp ellenkezőleg amellel érvel, hogy mindenki, beleértve a legkilátástalabb helyzetben tengődőket is, találhat, sőt, saját magával szembeni kötelessége is, hogy találjon alkalmat legalább arra, hogy a vallási ügyekben tájékozódjon, mégpedig a saját lelki üdve érdekében.⁴⁵ Semmilyen egyház vagy vallási felekezet nem vállalhatja magára a felelősséget a lélek túlvilági sorsáért, csak és kizárólag az illető ember. Mindez bizonyíték Locke rendszerének alapvető optimizmusára, mely szerint Isten kezeskedik a helyes vallás megtalálásának és az örök életnek az univerzális lehetőségéről.⁴⁶

Hasonlóképpen feltehetjük, hogy velünk született az a képesség, amelynek segítségével a természeti törvény ismeretének birtokába juthatunk. A lehetőséget a környezettől függetlenül adottnak vesszük, így elménk kikerülhetetlenül tartalmazni fogja az élet, a szabadság és a tulajdon sérthetetlenségének fennkölt idéit.⁴⁷

Felmerülhet a kérdés, hogy ha a természeti törvény ismerete s az annak megfelelő életvitel lehetősége univerzálisan adott, miért találunk mégis számtalan ellentmondó példát. Locke a *Polgári kormányzatban* futólag megemlíti, hogy a törvényhozó hatalom amiatt válik szükségessé, mert néhányan a bennük meglévő természeti törvényt „hibásan idézik vagy hibásan alkalmazzák indulataik vagy érdekeik miatt”. Logikusnak tűnik feltételezni, hogy természeti törvényt az észhasználat megkezdésekor, mintegy automatikusan ismerjük meg s az bevéssződik elménkbe – amivel összefér az, hogy dühből vagy tudatlanságból bárki megsértheti.⁴⁸ Sőt, a „magasabb fokú” társadalmak egyenesen megkövetelik a természeti törvény háttérbe szorulását.

A következő szakaszban egy olyan speciális helyzetet veszünk szemügyre, amelyben a természeti törvényt nem írja felül semmilyen más szabályozás. Lássuk, hogyan vélekedik Locke az ily módon szerveződő társadalmakról s különösen a bennük élő emberekről.

44 Locke 2003, IV. 20. 2. 806. o. Locke gúnyosan bírálja ellenfeleit, szerinte ugyanis elviekben nincs, nem lehet különbség az emberek túlvilági esélyei között: „[o]r shall a poor countryman be eternally happy, for having the chance to be born in Italy; or a day-labourer be unavoidably lost, because he had the ill-luck to be born in England?”

45 További, talán még súlyosabb akadály lehet, ha a politikai hatalom szándékosan tartja tudatlanságban nem csak a nehéz anyagi helyzetben lévőket, hanem a tehetősebbeket is. Locke a vallás megválasztásának jogát egy szintre helyezi a szabad orvosválasztásával – mindkét jog nélkülözhetetlen egy ideális társadalomban.

46 Vö. a *Kereszténység ésszerűségéről* mondottak (10 o.)

47 Locke nem tesz említést a társadalmon kívül felnőtt egyénekről, „farkasemberekről”, bár mindezek alapján úgy gondolom, hogy ők is beilleszenek a morális emberről alkotott kategóriába.

48 Vö. értelmi megragadás és érzékelés párhuzama (IX. szakasz).

VI. Az őslakosokról

James Tully a őslakosok jogaival foglalkozó esszéjében helytállóan állapítja meg Locke elfogultságát az európai, különösen az angliai társadalmi berendezkedés iránt.⁴⁹ Ezen elfogultság többek között abban nyilvánul meg, hogy Locke a *Polgári kormányzatban* az amerikai viszonyokat a természeti állapot prototipikus esetének bélyegzi. A világtörténelemben egységes fejlődési vonalat feltételezve az amerikai kontinens társadalmainak a legkorábbi és ezáltal a legfejletlenebb státuszt tulajdonítja.⁵⁰

Ez lehetővé teszi számára annak igazolását, hogy az európai államoknak mint a fejlődés jóval magasabb fokán állóknak, joga van elfoglalni és megművelni az amerikai földeket s elkergetni a rajta „élősködő” őslakosokat.⁵¹ Továbbá amennyiben egy népcsoport megsérti a természeti törvényt egy másik népcsoport szabadsághoz vagy tulajdonhoz való jogának semmibevitelével, az kikerülhetetlenül *háborút* indít el (függetlenül attól, hogy az európaiak vagy az őslakosok indították). Ebből következik, hogy Locke *politikai* elméletével összefér a – harcászaton értelemszerűen elmaradottabb – törzsek rabszolgasorba vetése, végső esetben lemészárlása is.⁵²

Szükséges hangsúlyozni azonban, hogy mindez politikai megközelítés. Locke elsősorban a társadalmak működését, s nem az egyént magát veszi górcső alá. A *Polgári kormányzat* egyfajta racionális rekonstrukció a különböző társadalmak létrejöttének és fenntartásának teljesebb megismerése érdekében, s mint ilyen, joggal tekinthető inkább deskriptív, mint normatív megközelítésnek. Ha az embert *önmagában* tekintjük, mint testtel bíró, értelmes lényt, az felülemelkedhet a társadalmi és kulturális kötöttségeken, mely a morális törvények irányadóvá válását eredményezi:

[E]gy svájcinak és egy indiánnak a *megállapodásai* az amerikai őserdőkben *kötelezők rájuk nézve*, noha teljes mértékben a természeti állapotban vannak egymással szemben.

49 Tully 1994, 167. o.

50 „Kezdetben tehát az egész világ *Amerika* volt[...]” Locke 1986, V. §49., §72. „[...] az amerikai indiánoknál [...] megvan ugyanaz a rend, amely Ázsiában és Európában is fennállt a kezdeti időkben” uo. VII. 108. 114. o. A fenti passzusra Tully cikke hívta fel a figyelmemet (Tully 1994, 169. o.)

51 Locke a szorgos és hatékony angol földművelést és letelepedettséget egyértelműen fejlettebbnek titulálja, mint az indián őslakosok vadászó-legelésző életmódját, mely önmagában legitimálja az angolok jogát a *földekhez*.

52 Lásd a hadiállapotról és rabszolgaságról szóló fejezeteket Locke 1986, II. és III. §16-24. 50-56. o. Ismeretes, hogy Locke nem csupán teoretikai megfontolásokból jutott el a fenti megállapításokhoz. Többek között 1671-ben részvényeket vásárolt a rabszolgákkal kereskedő *Royal Africa Company*-ben, tevékenyen részt vállalt a legjelentősebb emberkereskedelmet lebonyolító Carolina állam alkotmányának a megalkotásában is és mindemellett a *Council of Trade and Plantations* titkáráként az amerikai és karib-szigetek-i kolóniák politikájára is alkalma nyílt hatást gyakorolni.

*Mert az igazság és az adott szó megtartása az emberekre mint emberekre és nem mint a társadalom tagjaira tartozik.*⁵³ [Kiemelések tőlem – T. K.]

VII. Az őrültekről és gyengeelméjűekről

Locke az őrültségnek a korábbiakhoz képest más alapokon történő meghatározásával lényegi változást kezdeményezett az értelmi devianciák megítélésében és osztályozásában, markánsan szembehelyezkedve a hippokratészi-arisztotelészi⁵⁴ és keresztényi hagyománnyal. George Rosen *Madness in Society* című művének következő részletében a fordulat kitűnő összefoglalóját olvashatjuk:

[According to Locke] [f]alse beliefs [...] are the products of *mis-associations of ideas*. Madness is thus neither diabolical nor humoral but essentially delusional, a *fault in cognition* rather than in will or passion.⁵⁵ [Kiemelések tőlem – T. K.]

Jól ismert, hogy Locke az őrültséget nem kívánja összefüggésbe hozni holmi megszállottságot előidéző démonokkal vagy elégtelen mennyiségű és arányú testnedvekkel. Koncepciója valójában sokkal elegánsabb: a gyengeelméjűek⁵⁶ [ideot] esetében az érzékelési apparátus hiányosságaiból vezeti le az érvelőképesség⁵⁷ és ezáltal a racionalitás tökéletlenségét⁵⁸, míg az őrültek [madmen] a másik végletet jelölik: a normáknak megfelelően érvelhetnek, azonban az ideák összekapcsolásának a képessége sérült, minek következtében hamis, valóságtól távol álló elképzeléseket fogadnak el kész tényként:⁵⁹

Elvégre minden jel arra utal, hogy [a félkegyelműek] nem veszítették el érvelőképességüket, hanem először igen *rosszul kapcsolnak össze bizonyos ideákat, utána pedig tévesen igazságoknak vélik őket*; s éppúgy csalatkoznak, mint azon férfiak, akik rossz alapelvekből kiindulva szabatosan érvelnek. Hisz egyfelől képzelőerejük vad csapongása miatt ábrándképeiket valóságnak vélik, de másfelől *helytálló következtetéseket vonnak le belőlük*.⁶⁰ [Kiemelések tőlem – T. K.]

53 Locke 1986, II. §14. 48. o.

54 A hippokratészi az első ismert elmélet, mely a orvoslást tudományos igénnyel, szisztematikusan kívánja megközelíteni.

55 Rosen 1980, 60. o.

56 A magyar fordítás az ostobaságot, a gyengeelméjűséget és a félkegyelműséget szinonimaként kezeli.

57 „Okfejtő képesség”, az eredetiben mindkettő *reasoning*.

58 Locke 2003, II. 11. 12-13. 170-171. o.

59 Ehelyütt is találkozunk a fizikából-orvoslásból kölcsönvett analógiákkal: Locke a „szellemi tehetségek fürgeségéről, tettekézségéről és mozgékonyaságáról” beszél; mindezek hiányában jelöli meg a félkegyelműség okát.

60 Locke 2003, II. 11. 13. 170. o.

Felmerülhet a kérdés, hogy milyen alapon diagnosztizálhatjuk a képességekből fakadó hiányosságokat, azaz hogyan tudjuk eldönteni valakiről, melyik csoportba tartozik. A gyengeelméjűeknél ez könnyűszerrel megtehető, hiszen ott a beszédképesség is érintett, ellenben az örülteknel finomabb módszerekre van szükség.⁶¹ A *IV. könyv*ben Locke megkísérel számot adni a valódi tudásról.⁶² Locke episztemológiai elméletét az a vád érhetné ugyanis, hogy tudásként ismer el olyan logikailag egyébként tökéletesen konzisztenssé és kifogástalanná tehető hiedelmeket, mint például ha egy örült királynak képzeletben magát annak összes vonzatával és hasonlóan szélsőséges megnyilvánulásokat.⁶³ Locke ezeket a téveszméket úgy gondolja kizárni, hogy kijelenti: csak azon ideák vehetők számításba, melyek hűen lekövetik a valóságos megfelelőik szerkezetét.⁶⁴ Azok ugyanis a realitás szintjére emelkednek, s mint ilyenek, a *common sense* használatával feltárhatók (feltárandók).

Ilyesfajta ismeretnek gondolja először is az egyszerű ideák, azaz a színek, alakok stb. észlelési ideáit.⁶⁵ Ebből következik, hogy az ideák észlelése önmagában – definíció szerint – nem lehet hibás (legfeljebb hiányos) s „mindössze” a hozzájuk kapcsolódó tételek felállításában képzelhető el bármilyenfokú tévedés.⁶⁶ Továbbá a kevert módusok⁶⁷ is megingathatatlan tudást képviselnek, szintén definíció szerint, mivel Locke rendszerében semmi másra nem hivatottak, mint önmaguk jelölésére. Másszóval, az összetett ideákra teljesül az, hogy megfelelnek a saját ősképeknek.⁶⁸ Fontos megjegyezni, hogy az ideákat szabadon, pusztán a saját belátásunktól függően kapcsolhatjuk össze, s az így kapott ideák, a kevert módusok, az összetett ideák ezen fajtái nem feltétlenül reprezentálják a külső valóságot. A valóságos ismeretek közül a komplexitás legmagasabb fokán állnak a matematikai és erkölcsi igazságok, melyek tárgyalására a következő szakaszban térek ki.

61 Amennyiben elfogadjuk Locke örültségről adott definícióját, a jól ismert descartes-i kritérium (mely az értelem egyedüli megnyilvánulásának a beszédképességet tekint) alapján az örülteket normális embernek kell tekintenünk – a Locke által javasolt skála a kor kontextusában figyelemreméltóan szofisztikált és praktikus.

62 Locke 2003, IV. 4. 1-8. 636-640. o.

63 További konkrét példákért lásd az előző passzust (Locke 2003, II. 11. 12-13. 170-171. o.) Érdemes megjegyezni, hogy ezek a hasonlatok tulajdonképpen szkeptikus közhelynek számítottak, s mint ilyenek, hihetetlen népszerűségnek örvendtek a korban. Többek között Descartes is hasonló példákkal szemlélteti az örültség különböző módozatait, lásd Descartes 1994, 26-27. o.

64 Azaz megfelelnek [conform] a reális létezőknek.

65 Locke 2003, IV. 4. 5. 639. o.

66 Mely, mint az előző szakaszból kiderült, az örültség jele lehet.

67 Az eredetiben az összetett ideáról *per se* jelenti ki ugyanezt, azonban az *Értekezés* többi passzusával összhangban (pl. II. 12. 5. 175-176. o., II. 22. 1-2. 313-314. o.) azt javasolom, hogy a megállapítás hatókörét szűkítsük le a kevert módusokra, mert az rájuk mindenképpen teljesül. Ezáltal egy jelentékeny problémát is sikerül kiküszöbölni – ugyanis ha az összetett ideákat kevert módusokra cseréljük, a „rosszul összekapcsolt ideák” (más típusú összetett ideákként) létjogosultságot kapnak – lásd az örültséget definiáló szakasz (108. o. Locke-idézet).

68 A magyar fordítás („minden összetett idea [...] megfelel a dolgoknak” – (Locke 2003, IV. 4. 5. 638. o.) ebből a szempontból kissé félrevezető, hiszen pontosan arról van szó, hogy a ideák nem a dolgoknak felelnek meg, hanem mindössze az önmaguk jogán létező ősképeknek: „All complex ideas [...] are their own archetypes.”

VIII. A valódi tudástól az erkölcsi emberig

Ahhoz, hogy az erkölcsi ember fogalmához közelebb jussunk, tisztában kell lennünk azzal, hogyan gondolkodott Locke az erkölcsről magáról. Láttuk, hogy Locke a valódi tudás kritériumát keresve pontosítani kényszerül tudásdefinícióját (miszerint a tudás ideáink megegyezésének, illetve meg nem egyezésének észleléséből épül fel)⁶⁹ s ehhez a következő lépésre van szüksége az egyszerű és összetett ideák bebiztosításán túl: az erkölcsant a matematikával egy szintre helyezi, mint olyan tudományt, amely érzékelésünktől, s így az *anyagi világtól független*, ebből következően megingathatatlan és változatlan igazságokkal foglalkozik.

Gondoljuk meg, miért van szükség a változatlan szférájába helyezni az örök igazságokat, ha már az egyszerű, érzékelést kódoló ideáink, illetve azok kombinációi is – önmagukban – tévedhetetlenek. Tudniillik a tévedhetetlenség önmagában nem elég biztosíték az örökkévalóságra; a ősképekkel megegyező, valósággal nem szükségszerűen kapcsolatban álló ideák és kevert módusok kontingensek. Locke rendszere viszont megköveteli az erkölcsi ideák körülményektől független, konstans fennállását.

Eszerint bármely matematikai és erkölcsi-metafizikai tétel magátólértetődően igaz, mivel ideáink megegyeznek a bennünk lévő, nekik megfelelő ősképekkel [archetype]. Tehát Locke megítélése szerint az erkölcsi igazságokat (pl. „a gyilkosság halálbüntetést érdemel”)⁷⁰ is pontosan olyan világosan vagyunk képesek „észlelni”, mint például azt, hogy a háromszög belső szögeinek összege megegyezik két derékszöggel.

Ha politikai szempontból is megvizsgáljuk, mi tarthat igényt a megkérdőjelezhetetlen igazság státuszára, azt találjuk, hogy a természeti törvénnyel kapcsolatos tudás is örök, változatlan, valamint erkölcsileg releváns állásfoglalások megtételére ösztönöz.⁷¹ Ily módon megítélésem szerint besorolható az ember nélkülözhetetlen erkölcsi ismerethalmazába, az erkölcsi ember episztemológiai „vázába”.⁷²

69 Pl. Locke 2003, IV. 1. 2. 595. o., IV. 4. 18. 648. o., IV. 12. 3. 726. p.

70 Locke konkrét példát a Locke 2003, IV. 4. 8. 640. oldalon említ: Cicero *Kötelességeit* és a fent idézett kijelentést. Hasonlót fogalmaz meg a *Polgári kormányzatban* is: Locke 1986, II. § 11. 46. o.

71 vö. természeti törvényről eddig mondottak (IV. és V. szakasz)

72 További elemzést igényel, hogy az *Értekezésben* erkölcsi igazságokként kezelt dolgok vajon megegyeznek-e a *Polgári kormányzat* természeti törvényével. Locke idézett példamondata alapján valószínűsíthjük, hogy legalábbis átfedés mindenképpen van a két csoport között. Lehetséges, hogy erkölcsi igazság és természeti törvény ugyanannak az emberi minőségnek a különböző aspektusokból tekintett attribútumai.

IX. Episztemológiai lövészárkok – az innátizmus ellenében

Azt kevesen vitatják, hogy már egy kisgyerek is birtokában van bizonyos korlátozott számú ismeretnek: például egy sajátos értelemben tudja azt, hogy a dadája nem azonos azzal a macskával, amivel játszani szokott, vagy a „Fekete Emberrel”, akitől fél.⁷³ Hogyan adható magyarázat az ilyen korán jelentkező tudásra? Az egyik fő modell – az innátizmus – szerint ez csak úgy lehetséges, ha a kisgyereknek veleszületett ideákat (jelen esetben az egyenlőség ideáját) tulajdonítunk, melyek segítségével ő fokozatosan a körülötte lévő jelenségekből, ezen ideának megfelelő, illetve nem megfelelő igazságokat alkot.

A másik modell abból indul ki, hogy felesleges, mi több, félrevezető feltételeznünk bármiféle velülnszületett ideát, ugyanis a tudás magyarázatához bőven elegendő, ha az ember ún. természetes képességeiből [natural faculties] indulunk ki. Mindezen képességek azontúl, hogy *univerzálisak*⁷⁴, meghatározzák és egyszersmind behatárolják, milyen összefüggéseket vagyunk képesek belátni. Eleinte, az észhasználat megkezdésekor erősen az érzékelésünkhöz kötődő azonosságokat, illetve az azonosság hiányát ismerjük fel (például különválasztjuk a cukor édes ízét a gyógyszer keserűségétől), s később, ha elengedő számú konkrét tudás birtokába jutottunk, az elvonatkoztatás képességével általános ideákat hozunk létre, úgymint az egyenlőség vagy a hasonlóság ideáját.

Locke innátizmus elleni küzdelme az *Értekezés I. könyvében* zajlik, mellyel feltett célja, hogy megsemmisítő csapást mérjen a velülnszületett ideákban hívők érvrendszerére. Ezzel kapcsolatban Lowe egy kissé távolságtartóan megjegyzi,⁷⁵ hogy filozófusunk egy általa kreált szalababúval hadakozik. Véleménye szerint nincs olyan sikerrel védhető, innátizmust propagáló elgondolás, mely a következő álláspontokat sűríti magába:

1. A velülnszületett ideák létét az emberiség egyetemes egyetértése biztosítja.
2. Ha egy idea egyetemesen támogatott, az implikálja velülnszületettségét.
3. Semmilyen más érvet nem hozhatunk fel a velülnszületett ideák létezése mellett.⁷⁶

Még egy megfontolást talán érdemes hozzátenni:

4. Ezen ideák az ész használatának elsajátításával válnak elérhetővé számunkra.

⁷³ Locke példái a Locke 2003, I. 2. 26. 54. oldalon találhatók.

⁷⁴ A későbbiek folyamán látni fogjuk, milyen problémákat fog okozni a képességek univerzalitásának feltételezése.

⁷⁵ Lowe 2005, 26. o.

⁷⁶ Uo.

Látható, hogy a támadások – Locke által meghatározott – célpontja túlságosan leegyszerűsített, így éppen ebben a formában tarthatatlan. Locke feladata így mindössze abban merül ki, hogy megmutassa: az ideákhoz való egyetemes hozzájárulás elképzelése nem teljesül. Tekintsünk el a probléma következményeitől és lássuk, milyen érvekkel gondolja megcáfolni Locke ezen központi jelentőségűnek kikiáltott doktrínát. A gondolatmenet egy egyszerű gazdaságossági megfontolásból indul ki, miszerint Isten véghetetlen bölcsességében nem ruházhatta fel az embereket előzetes ismeretekkel, ha egyszer elegendő az ember természetes képességeit adottnak venni.⁷⁷ Ezt a meggyőződést kívánja Locke alátámasztani az egyetemes egyetértés lehetőségének módszeres megcáfolásával.

Mielőtt belevágnánk az érvek elemzésébe, érdemes még megemlítenünk egy kulcsfontosságú párhuzamot értelmi megragadás, felfogás [apprehension, comprehension, conception] és észlelés [perception] között: Locke a velünk született ideák feltételezését már első megközelítésben is „hiábavalónak” tartja (Lowe szerint Locke egyenesen „utolsó mentsvárként” tekint rá⁷⁸), hiszen például azt senkinek nem jutott eszébe állítani, hogy az egyes színekről születésünkkel már lenyomatokkal rendelkezünk, ha egyszer megadatott nekünk a látás képessége.⁷⁹

Locke szerint az (1) proposíció, mely értelmében mindenki elfogad bizonyos velünk születettnek vélt ideákat, azért nem tartható, mivel az emberiség nagy része még csak nem is ismeri ezeket. A gyermekek, a gyengeelméjűek, az öslakosok, a „szűkölködő és szerencsétlen pórok”⁸⁰, tehát röviden azok, akiknek ilyen vagy olyan okokból megkérdőjelezhető az emberi mivoltuk, nem feltétlenül mutatják külső jelét annak, hogy egyetérténnék akár azon igazságokkal, miszerint „ami van, az van”, illetve „lehetetlen, hogy ugyanaz a dolog létezzék is, meg ne is”⁸¹, mely igazságokat az önazonosság és az ellentmondás elveiként tartunk számon.

Ezen a ponton észre kell vennünk, hogy Locke ellen fordíthatjuk saját fegyverét: szigorú, kizárólag külső szempontokat érvényesítő megközelítéssel annak sincs nyilvánvaló nyoma, hogy a felsoroltak közül mindenki (minden morális értelemben tekintett ember) okvetlenül rendelkezik az észhasználat képességével, s így

77 Locke 2003, I. 2. 1. 36. o.

78 Lowe 2005, 26–27. o.

79 Locke 2003, I. 2. 1. 36–37. o. Mindenki számára ismert, hogy Locke érzékelési (elsősorban vizuális) hasonlatai többek megvilágító erejű példaként: az *Értekezésben* az értelem működésének jellemzésekor következetesen érzékeléshez kapcsolódó terminológiát használ: az ideákat *észleljük*, az ideák *lenyomatokat* hagynak elménkben, a külső tárgyak elménkbe *pecsételik* az ideáikat stb.

80 Locke 2003, IV. 20. 2. 807. o. Locke azokra érti ezt a kifejezést, akik tipikusan megélhetési okokból kifolyólag nem tudnak időt szakítani értelmük fejlesztésére. Noha Locke ehelyütt nem tér ki rájuk, mi mégis az V. szakaszban említettekkel kifolyólag idesoroljuk őket.

81 Locke többször hivatkozik pontosan erre a két elvre. A mi szempontunkból –, azaz a velünk született ideákkal kapcsolatos – releváns szöveghelyek: I. 2. 36–39. o. Egyéb helyek: az általános tudásról: IV. 1. 596. o., a maximákról: IV. 7. 3. 678. o., 681. o. stb.

tarthatatlanná válhatna az az álláspont, amely az emberek körében univerzális racionalitást tételez fel. Úgy tűnik, Locke nem ugyanazt a mércét alkalmazza a saját és innátista ellenfelei elméletének vizsgálatakor: saját rendszerében nagyvonalúan megengedi, hogy a „természetes képességek” akár minden látható nyom nélkül jelen legyenek (egyfajta valós lényegként), mindazonáltal a velűnkszületett ideákon már számon kérné a kimutathatóság hiányát a „problémás esetekben”.

Tarthatóbb ellentmondásra mutat rá Locke a velűnkszületett ideák és a később megismerhető igazságok közötti határvonal létjogosultságának megkérdőjelezésével. Ugyanis ha a velűnkszületett igazságok meghatározására törekszünk, és pedig oly módon, hogy el szeretnénk különíteni a többi igazságtól, megoldhatatlan dilemmába ütközünk: ha a (4)-es proposíció elégséges feltétel lenne egy idea velűnkszületettségéhez, akkor azzal minden egyes olyan igazság is, melyet nyilvánvalóan tapasztalati úton szerzünk – a fehér nem egyenlő a feketével, az édes a keserűvel, 45° a 90°-kal stb. –, innáta kellene hogy legyen. Locke ehelyütt azzal a ki nem mondott előfeltevéssel él, mely szerint az a kijelentés, hogy a velűnkszületett ideák az értelmünkben vannak, nem jelenthet többet annál, minthogy *észleljük* őket és elfogadjuk igazságukat.⁸²

Láthatjuk, hogy az értelmi megragadás és érzékelés egész *Értekezésen* átívelő hasonlata nemcsak szemléletesebbé teszi, de le is határolja a lehetséges elméleti konfigurációkat. A megegyezést alapul véve válhat magátólértetődővé az állítás: ha egy ideát legalább egyszer nem észleltünk, az nem is lehet meg az elménkben.

További figyelemreméltó ellenvetés a (4) premissza ellen, hogy a gyermekek és egyéb szempontból hátrányos helyzetűek anélkül is képesek az észhasználatra (lásd a „dada nem azonos a macskával”-típusú példákat, p. 16.), hogy tisztában lennének⁸³ magukkal a logikai alapelvekkel (csakis *x-re* áll, hogy egyenlő *x-szel*), melyek az innátizmust vallók szerint ezen észrevételeket lehetővé teszik. Locke maga így fogalmaz:

Hiszen mily gyakran figyelhetjük meg, hogy a gyermek már jóval azelőtt használja eszét, hogy ismerné ezt az alapelvet: „lehetetlen, hogy ugyanaz a dolog létezzék is, meg ne is”! Az írástudatlan emberek s a vad bennszülöttek jelentős része pedig, *még az értelmes életkorba lépve is*, nem egy évet tölt el *anélkül, hogy valaha is [...] általános állításokon törné a fejét*. Megengedem ugyanis, az emberek mindaddig nem ismerik meg az ilyen velűnkszületettnek feltüntetett, általános és elvontabb igazságokat, míg el nem sajátítják az ész használatát; hozzáteszem azonban, hogy még akkor sem.⁸⁴
[Kiemelés tőlem – T.K.]

82 Locke 2003, I. 2. 5. 39. o.

83 Illetve a fejezetben szinonimaként használt kifejezéssel élve – explicit hozzájárulásukat adnák hozzájuk.

84 Locke 2003, I. 2. 12. 42. o.

Locke a *Polgári kormányzatban* nem éppen konzisztens módon feltételezi, hogy a hallgatóságos beleegyezés [tacit consent] olyan helyzetekben, ahol egyébként nem lehetséges az *expressis verbis* kifejezésre juttatás, elfogadható.⁸⁵ Ha viszont az *Értekezés* szellemében közelítünk a *Polgári kormányzatban* foglaltakhoz, azt látjuk, hogy maga a hallgatóságos beleegyezés koncepciója lehetetlenül el, ha fenn kívánjuk tartani, hogy egyetemes hozzájárulás nem tételezhető fel a gyermekek, a gyermekek, a gyengeelméjűek, az öslakosok és a szolgáskorban tengődők elégtelen mennyiségű és minőségű ismeretei miatt.

Összefoglalva kijelenthetjük: világosan kitűnik, hogy míg a *Polgári kormányzatban* Locke központi szerepet szán az (egyaránt nyílt és hallgatóságos) egyetemes beleegyezés eszméjének, egy évvel később, az *Értekezésben* döntő csapást igyekszik mérni az innatizmust támogatókra azáltal, hogy ezen eszme abszurditását próbálja kimutatni. Az ellentmondást leglább részben ismét feloldhatjuk azáltal, ha élesen elkülönítjük az ember morális és politikai szempontú megközelítését, azaz ismét csak az erkölcsi és természetes embert. Azonban ezt tekintve véve Locke továbbra is megalapozatlanul kéri számon a egyetemes beleegyezés hiányát az innatistákon, míg a *Polgári kormányzatban* bemutatott elméletet megmenthetjük azzal, hogy a Locke erkölcsi megfontolásoktól függetlenül, a természetes emberre építi politikai elméletét.

X. A szabadság szerepe az emberré válásban

A továbbiakban szükségünk lesz a devianciákról felvázolt kép további árnyalására. A *Polgári kormányzatban* a racionalitás, mely egybeesik a „[természeti] törvény ismeretének képességével”⁸⁶, elengedhetetlen feltétele az egyén *szabadsága*, azaz gyámtól való függetlensége, valamint saját javaival a *törvényes kereteken* belüli rendelkezés. Törvényes keretek alatt általánosságban mindkét kormányforma törvényeit értjük, azaz a törvény a természeti állapotban (a „tökéletes szabadság állapotában”⁸⁷) a természet törvényét, egyébként pedig az állam pozitív törvényeit jelöli.⁸⁸

85 Locke 1986. Locke explicit módon a tulajdonról és a hatalomról szóló fejezetben, konkrétan a pénzhasználat (V. §36. 64. o.), az államok tulajdonjogának rögzítése (V. §45. 70. o.), és az egyéni birtokjog (V. §50. 73. o.) megalapozásakor használja fel a hallgatóságos beleegyezés koncepcióját, azonban szinte kivétel nélkül minden esetben a nem specifikált beleegyezést hallgatóságosnak is kell értenünk. Lásd pl. I. §15., III. §17., IV. §22-23., §28-29. Különbséget egyedül a VIII. §119-ben próbál meghúzni, ahol a hallgatóságos beleegyezés addig érvényes, míg az egyén egy államon belül tevékenykedik, s ily módon az adott állam szabályai szerint cselekszik, a kifejezett beleegyezés pedig valódi, tökéletes polgárrá teszi. Vö. Lowe 2005, 28-29. o.

86 Locke 1986, VI. §59. 78. o.

87 Locke 1986, II. §4. 41. o.

88 Locke 1986, VI. §59. 78-79. o.

És így az elmebajosok és idióták sohasem szabadulnak fel szüleik irányítása alól. A gyermekeknek, akik még nem jutottak abba a korba, amikor már rendelkezhetnek az ész helyes használatának képességével, az együgyűeknek, akik valamely természeti fogyatékosság következtében örökre ki vannak zárva e képesség használatából, harmadszor, az örülteknek, akik jelenleg semmiképpen sem rendelkezhetnek ezzel a képességgel, az az ész a vezetőjük, amely más embereket – a följük rendelt gyámokat – irányít, s ennek kell helyettük az ő javukat keresnie és biztosítani.⁸⁹

Vegyük észre, hogy a fentiek az emberre mint *társadalomban élőre* vonatkoznak, mindez a normatív alapon definiált emberre nem feltétlenül vonatkozik (vö. VI. szakasz)⁹⁰. Azoktól, akik valamilyen ok folytán (még) nem voltak képesek emberi mivoltuk kiteljesítésére, morális megfontolásokból nem tagadhatjuk meg a lehetőséget, hogy önmagukat szabadon, folyamatosan tökéletesítve, a „vezérlő érzület” követésével eljuthassanak, ha máshová nem is, de „Isten világosságához” mindenképpen.

XI. Összefoglalás

Áttekintésként: az I. szakaszban az episztemológiai és társadalmi síkok néhány aspektusának bemutatására tettem kísérletet. A munkahasonlat révén igazoltam, hogy nagymértékben összefüggenek: láttuk azt, hogy Locke a (természeti értelemben vett) ember meghatározása során kritikusnak tekinti egyfelől az értelmi képességek meglétét, másfelől a társadalmi hasznosságot.

A II. szakaszban megmutattam, hogy Locke esetében érdemes megkülönböztetni egy episztemológiai és egy politikai emberfogalmat. Megjegyeztem azonban, hogy mind az episztemológiai (*Értekezés*-beli), mind a politikai (*Polgári kormányzat*-beli) emberfogalom a természeti ember koncepciójára épít, s ilyenformán nem vonatkozhat az emberre mint morális értelemben vett létezőre. A valós és névleges lényeg mintájára a természetes és erkölcsi ember fogalmáról megállapítottam, hogy előbbi deskriptív, utóbbi viszont normatív szempontok szerint közelít az emberhez.

A megkülönböztetést a következő szakaszokban (IV-VII.) igyekeztem alátámasztani, melyben Locke határesetekről (csecsemőkről, nem megfelelő életkörülmények között élőkről, gyengeelméjűekről és örültekről, valamint az öslakosokról) tett megállapításait vizsgáltam. Itt fogalmaztam meg első ízben a hipotézist arról, hogy Locke

89 Hookert (The Laws of Ecclesiastical Polity) idézi Locke, (Locke 1986, VI. §60. 79. o.)

90 Locke szabadság és racionalitás viszonyára kitérve kijelenti, hogy ezen képességek egymástól függetlenek, továbbá mindkettő egy bizonyos fokú érettségnek köszönhető.

szerint a különböző hiányosságokban szenvedő emberek nem feltétlenül teljesítik a természetes ember kritériumait, noha morálisan annak tekintendők.

Locke tudásfogalma kapcsán végighaladtam a tudás tökéletlenségének eltérő fokozatain (VII-VIII. szakasz). Megemlítettem Locke forradalmi elképzelését arról, hogy a tökéletlenség okát az érzékelésben és az ideákkal való hibás manipulációban jelöli meg. A különbség az „őrült hagymázás elképzelései s légvárai” és a valódi tudás között, hogy a tudás azontúl, hogy konzisztens, a „világban lehorgonyzott” megfigyelésekből épül fel. Így jutottam el a tudás tartópilléreinek, a megingathatatlan igazságok azaz – az esetünkben releváns – erkölcsi tételeknek a kérdésköréhez, melyek többek között a morális ember fogalmi megalapozására is hivatottak.

A IX. szakaszban Locke emberi minőségről alkotott elméletét ütköztettem az innátizmusmal. A filozófus innátizmusképét és felvázolt alternatíváját megvizsgálva választ kerestem arra, hogyan küszöböli ki Locke az innátizmus gyanúját az *Értekezés*ben bemutatott rendszerből. Figyelembe véve azt a hipotézist, hogy az elmebeteg a valós lényeg koncepciója értelmében emberek, annak ellenére, hogy nem mindig mutatnak észhasználatra utaló jeleket, megmutattam, hogy Locke innátizmus elleni kritikája a képességek/ideák jólismert distinkcióival és az „egyetemes beleegyezés” számonkérésével együtt inkonzisztens. Javaslatom az episztemológiai és politikai sík szétválasztására új fényben tünteti fel az *Értekezés* és a *Polgári kormányzat* emberkonceptiói között húzódó szakadékokat. Ezenkívül megemlítettem, hogy a szabadság és függetlenség elengedhetetlen feltételei a társadalmi értelemben vett emberről válnak, noha nincsenek hatással a morális ember definíciójára.

Végezetül pedig a „vezérlő érzület” fogalmát illesztettem rendszerbe, nevet adva Locke ki nem mondott előfeltevésének. Eszerint senkitől sem tagadható meg az emberi státusz, ugyanis az emberi természet kiteljesítésének – illetőleg Isten megtalálásának – a vágya univerzális, mely vágyak megvalósítása társadalmi-gazdasági körülményektől szükségszerűen független.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Locke szövegkiadások

- LOCKE, John 1695, *The Reasonableness of Christianity, as Delivered in the Scriptures*. A. & J. Churchill, London. [Elérhető a Google könyv-adatbázisából: <http://books.google.com/>]
- LOCKE, John 1914, *Gondolatok a nevelésről*. KATH. Középiskolai Tanáregyesület, Budapest.
- LOCKE, John 1986, *Értekezés a polgári kormányzat igazi eredetéről, hatásköréről és céljáról*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- LOCKE, John 2003, *Értekezés az emberi értelemről*. Osiris Kiadó, Budapest.

Egyéb hivatkozások

- ATHERTON, Margaret 1998, „Locke and the issue over innateness.” In: Chappell, V. (szerk.) *Locke*. Oxford University Press, Oxford. 48-60. o.
- DESCARTES, René 1994, *Elmélkedések az első filozófiáról*. Atlantisz Kiadó, Budapest.
- FARAGÓ-SZABÓ István 2005, *Az újkori szkepticizmus története*. Áron Kiadó, Budapest.
- FOUCAULT, Michel 2004, *A bolondság története a klasszicizmus korában*. Atlantisz Kiadó, Budapest.
- LOWE, E. Johnathan 2005, *Locke*. Routledge, London.
- MASON, M. G. 1991, „John Locke’s Proposals on Work-house schools.” In: Ashcraft, R. (szerk.) *Locke: Critical Assessments*. Routledge, London. 269-281. o.
- PASSMORE, J. A. 1967, „The Malleability of Man in Eighteenth-Century Thought.” In: Earl R. Wasserman. (szerk.) *Aspects of the Eighteenth Century*. The Johns Hopkins Press, Baltimore. 21-46. o.
- ROSEN, George 1980. „Madness Rationalized.” In: *Madness in Society: Chapters in the Historical Sociology of Mental Illness*. University of Chicago, Chicago. 34-61. o.
- Douglas, William O. 1952, *Zorach v. Clauson. Majority opinion of a Supreme Court case*. 343 U.S. 306 [<http://supreme.justia.com/us/343/306/case.html>]
- SCHOOLS, A. Peter 1992, „Human Nature and Reason.” In: *Reasoned Freedom: John Locke and Enlightenment*. Cornell University Press, London. 41-72. o.
- TULLY, James 1994, „Rediscovering America: the Two Treatises and Aboriginal Rights.” In: Rogers, G. (szerk.) *Locke’s Philosophy: Content and Context*. Cambridge University Press, Cambridge. 165-196. o.